

Adalbert Stifter

Nazomer

Wasserfall in der Ramsau

Tom Tak

2000 ie dr. / herfst 2014

Adalbert Stifter

Nazomer

Tom Tak

2000 1e dr. / herfst 2014 ¹

Een biedermeier idylle

Mijn vader was koopman. Met deze weinig verbluffende bekentenis begint de roman *Der Nachsommer* van de Oostenrijkse schrijver Adalbert Stifter. ² Een zogenaamde ‘Bildungsroman’, die voor het eerst in 1857 uitkwam en nog altijd herdrukt wordt. De vertelling speelt in de vroege negentiende eeuw en ademt een geest van behaaglijkheid, huiselijke degelijkheid, maar ook van gezapigheid en gebrek aan interesse in nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de industrialisatie en de snelle groei van steden. Nietzsche beval in 1880 in *Der Schatz der deutschen Prosa* Stifters boek nog wel warm aan. Maar toen was er bij een modern en progressief publiek voor een breed uitgesponnen levensgeschiedenis van een sterk in zichzelf gekeerd mens al vrijwel geen belangstelling meer. *Der Nachsommer* gaat over de gevoelige Heinrich Drendorf, die opgroeit in een beschut gezin en zijn familie verlaat om in de grote stad te gaan studeren. Hij is leergierig. In zijn nieuwe omgeving wijdt hij zijn krachten geheel aan wetenschap en cultuur. Voor sociale of politieke vraagstukken heeft hij geen belangstelling. Zijn leven is compleet een vlucht in een eigen droomwereld. Een nachtmerrie voor iedere revolutionair!

De roman *Der Nachsommer* werd met grote dichterlijke gevoeligheid geschreven. Thomas Mann noemde Stifter één van de merkwaardigste én origineelste schrijvers die hij in de wereldliteratuur kende. Een auteur die nog altijd veel te weinig wordt gelezen.

Ook al gaf Stifter geen diagnose van de maatschappelijke kwalen van zijn tijd, hij kwam wel met een therapie: karaktervorming op holistische wijze. Levensverschijnselen krijgen pas zin door de totaliteit van het levende

---

¹ Herfst 2014 gecorrigeerd en uitgebreid. Zomer 2000 verschenen in Kunst en Wetenschap.

² (1805-1868)

in ogenschouw te nemen. Het geheel is voor ons altijd meer dan de som van de delen. De revolutie van 1848 deed hem vrezen voor chaotische toestanden in het Oostenrijkse keizerrijk, waarom hij zich bij de conservatieven aansloot. Toen ook schreef hij aan zijn Hongaarse uitgever Gustav Heckenast: 'er is maar één kracht die mensen werkelijk vrij kan maken ... *Bildung!*'³

Heinrich Drendorf gaat studeren

In *Der Nachsommer* is de figuur van Heinrich Drendorf een belichaming van Adalbert Stifters behoudende idee van vorming. Een opvoeding die de mens eerbied voor de natuur bijbrengt en hem zedelijk verheft. Zij moet voor iedereen bereikbaar zijn en niet alleen voor rijken. Wij verplaatsen ons even naar de jaren tussen ongeveer 1815 en 1850, de biedermeiertijd, met vooral in Midden-Europa nog pre-industriële omstandigheden. Deugdelijkheid en betrouwbaarheid waren noch belangrijke opvoedingsdoelen. Stifter vond dat kinderen het best af waren als ze in een groot gezin - voedingsbodem bij uitstek voor de natuurlijke ontwikkeling van (zelf)tucht - konden opgroeien.

Aan het hoofd van het gezin stond vanzelfsprekend de vader. In *Der Nachsommer* is hij een welgesteld koopman, een zedelijk hoogstaand mens, die de wereld kent, en naar de mode van zijn tijd wat van wetenschap afweet en ook een beetje aan kunst doet. Hij heerst als een patriarch over zijn familie. Van ieder gezinslid, bedienden inclusief, verlangt hij taaie vlijt en bovenal een streven naar perfectie. Ook het kleinste kind moet - op zijn eigen wijze - met de geregelde gang van gebeurtenissen in het gezin meedoen. Ieder kind verricht, net zoals de huisbedienden, zo goed mogelijk de hem opgedragen taken. En dát zonder te willen opvallen. Zonder regelmatig te hengelen naar een of andere vorm van lofprijzing. Van de romantische zelfverheerlijking, die de mens onherroepelijk naar een schijnwereld voert, wilde Stifter niet horen.

Bij een biedermeieropvoeding hoorde onderwijs in kleine kring.⁴ Ook Heinrich Drendorf kreeg op deze manier onderricht. Zijn vader beoordeelde de kwaliteit van de leraren en hield toezicht. Toen hij er de leeftijd voor had, ging Heinrich naar de universiteit van Wenen, waar hij natuurwetenschappen, met als hoofdvak geologie, studeerde. In deze nieuwe wereld kwam de eenvoudige, met evangelische zachtmoedigheid

---

³ Verg. Irmgard Skroch, *Stifter und Heckenast. Ihr Verhältnis aus dem Briefen entwickelt*. Diss. Wien 1946

⁴ Onderwijs in de geest van de Zwabische leraar Gottlieb Biedermeier die als brave borst bekend stond. Huisonderwijs, of onderricht op een kleine school. Stifter heeft zelf als schoolopziener gewerkt. Tegenwoordig inspecteur bij het basisonderwijs.

opgevoede koopmanszoon in aanraking met het vooruitgangsgeloof van de moderne wetenschappen. Heinrich moest leren naar natuurverschijnselen te kijken volgens de regels van de wetenschappelijke methode. Hij leerde observeren en classificeren, zoals gebruikelijk was in een (waardevrije) wetenschap. Toch veranderde hij er niet wezenlijk door. Wel werd de ordelijkheid van de Drendorf's - deel van hun totale natuurbeschouwing - op een hoger niveau getild.

Harmonia mundi

De natuur met haar complexe schoonheid zo benaderen alsof het om het huis van God gaat, blijft voor Heinrich Drendorf, ook nog na zijn universitaire studie, typerend voor zijn persoon. Hij heeft zich aangewend bij de beschrijving van de werkelijkheid geduldig te blijven zoeken naar evenwicht tussen geestelijk-intuïtieve beschouwing van de dingen en rationele kennis. Hij heeft de ambitie een geologische kaart te maken van het alpengebied. Op één van zijn vele zwerftochten in bergachtig terrein ontmoet hij bij toeval een man die later nog een belangrijke wending aan zijn leven zou geven. Freiherr von Risach, een keizerlijk raadsheer in ruste, die op zijn landgoed de "Asperhof" een teruggetrokken bestaan voert. Bij hem valt Heinrich van de ene verbazing in de ander. Goed verzorgde landerijen, boomgaarden en bloementuinen, goed geoutilleerde werkplaatsen, een monumentaal met rode rozen begroeid huis, binnen een kostbare bibliotheek, een uitgebreide mineraalverzameling, vele kunstschaten, enzovoort, enzovoort. Een hof van Eden, die op een erfgenaam wacht.⁵

Op de "Asperhof" geniet Heinrich van kunst en discussieert hij over levensfilosofie. Von Risach wijst hem op de natuurlijke onevenwichtigheid van de menselijke ziel en haar neiging tot destructie die een groter gevaar herbergt voor een gezond sociaal leven dan slecht functionerende maatschappelijke instituten. Over het laatste maken socialisten en liberalen zich zo druk.

Dat het leven in eerste instantie chaotisch is en zinloos, wordt Heinrich Drendorf zich door zijn gesprekken met Von Risach pijnlijk bewust. Hij begint in te zien dat mensen van nature al niet volmaakt kunnen zijn. Alleen wie permanent aan zichzelf werkt, kan zijn leven redelijk op orde houden. Heinrich leert dat geregelde beoefening van kunst balsem is voor de ziel. Al onze daden worden bepaald door de totaliteit die onze

---

⁵ Verg. van Johann Wolfgang von Goethe, *Wilhelm Meisters Wanderjahre, oder die Ennsagenden*, in Goethes Werke, Band VIII, Hamburgerausgabe, kommentiert von Erich Trunz, C.H. Beck Verlag, München 1977 (Erstausgabe 1821) In navolging van Goethe zijn in de 19e eeuw vele Bildungsromanen geschreven. Zoals *Stifter* Der Nachsommer..

persoon is en dat is veel meer dan de som van de onderdelen. Het Duitse *bilden*, dat in het woord *Bildung* zit, betekent scheppen en het ouderwetse *ineinsbilden* iets tot eenheid brengen, ook wel helen. Stifter onderging sterke invloed van het Duitse idealisme. Wetenschap, moraal en kunst kunnen alleen in wisselwerking met een uniek levensverhaal naar elkaar toegroeien en een samenhangend wereldbeeld vormen. Zijn bedoeling met *Der Nachsommer*: mensen aansporen - een ieder naar zijn vermogen - de neergang van de maatschappij (ook toen al!) te stoppen’.

Naturalisme

Bij de verschijning van *Der Nachsommer* in 1857 was de gezapige biedermeiertijd eigenlijk al voorbij. Overal waren nieuwe industrieën gekomen. En door de aanleg van het spoor waren afstanden korter geworden. Talrijke mensen trokken van het platteland naar de stad. Oord van angsten, vervreemding en melancholie voor velen. In 1870 werd tussen Duitsland en Frankrijk de eerste moderne oorlog gevoerd. Het feit dat mensen elkaar als ziellose automaten, zelfs op verre afstand, in groten getale kunnen doden, was voor alle betrokkenen een schokkende ervaring.

In die tijd zaten nog maar weinigen te wachten op een dromer als ‘bildungsheld’. Een sentimenteel voorbeeld voor de jeugd, zoals decennia lang de gevoelige *Wilhelm Meister* van de beroemde dichter Goethe was geweest. In tegendeel, in literatuur, kunst en filosofie maakte het naturalisme furore, een cultuurstroming die wars was van alle idealisering. Haar vertegenwoordigers hadden weinig op met literaire en andere heroën. Het kon niet lang meer uitblijven, of een roman als die van Stifter moest het in populariteit afleggen tegen het hyperrealisme van Franse romanciers als Emile Zola en Gustave Flaubert. Het idee van *de natuurlijke goedheid van de mens*, erfenis van de Verlichting en de Franse revolutie, liep bij hen een flinke deuk op.⁶

Flaubert schreef, evenals Goethe en Stifter, ook een vormingsroman: *L'éducation sentimentale*.⁷ Maar niet één waar mensen gelukkig van werden. Het verhaal gaat over een gedesillusioneerd jong mens en speelt zich af in een tijd van kolen en staal, explosieve groei van industriële ondernemingen, sociale ontwrichting en veel armoede in uit hun krachten gegroeide steden. Nieuwe verschijnselen die met elkaar in nauw verband stonden. Het bleek

---

⁶ Natuurlijke goedheid van de mens is een vertaling van *La bonté naturelle de l'homme, in eerste instantie te vinden bij* J.J. Rousseau.

⁷ Gustave Flaubert (1821-1880), *L'éducation sentimentale, histoire d'un jeune homme*, 1869. Er bestaat onder dezelfde titel ook nog een door Flaubert niet gepubliceerde versie uit 1845. Dit geschrift is te vinden in het in 1910 bij Conard uitgegeven verzamelde werk. Het heeft in vergelijking met de uitgave van 1869 enige beduidende stilistische tekortkomingen.

een wereld van snelle vervanging, die in zijn voegen kraakte. Hoofdpersoon is de tobberige Frédéric Moreau. Zijn ongeluk? Kunst, noch een grote liefde goten, zoals bij de brave Heinrich Drendorf van Stifter, tover uit over zijn dagelijkse bezigheden. De doorsnee laat-negentiende eeuwse lezer herkende in de persoon van Frédéric wel de problemen van die tijd, maar zijn diep pessimistische levensbeschouwing, teken van een melancholische gestemdheid, kon slechts een enkeling echt bekoren. Ondanks alle misère bleven de mensen toch hoop koesteren op een spoedige verbetering van hun levensomstandigheden. Spraakmakend waren de wereldtentoonstellingen met veel nieuwigheden en de opkomst van grote warenhuizen met luxe goederen. Het nieuwe levensgevoel bestond vooral uit een grote drang tot consumeren. *L'éducation sentimentale* werd - hoewel Flaubert er vele jaren aan heeft gevijld - dan ook door tijdgenoten niet zo goed ontvangen als het veel gelezen *Madame Bovary*.⁸ Pas in de twintigste eeuw kregen literatuurwetenschappers en filosofen, door toedoen van o.a. Georg Lukacs, en Walter Benjamin, oog voor de cultuurhistorische waarde van deze ontwikkelingsroman.

Desillusie

De levensgeschiedenis van Frédéric Moreau begint met een tocht op de rivier de Seine. Aan boord van een stoomboot, die hem naar Parijs brengt, maakt hij voor het eerst kennis met de kapitalistische maatschappij, met haar dynamiek, haar geloof in onbeperkte groei, maar ook met de chaos die ze sticht. Het leven in de grote stad doet hem geen goed. Hij is overgevoelig, een eigenschap die hem ook wankelmoedig maakt. Zijn kunstzinnige en sociale ambities komen niet uit de verf. Te vaak laat hij zich door zijn hartstochten op sleeptouw nemen. Een ongelukkige liefde houdt jarenlang zijn fantasie gevangen. Ondertussen zoekt hij bij de oppervlakkige courtesane Rosanette bevrediging voor zijn zinnelijke behoeften.

Politiek falen en persoonlijke desillusie gaan in de roman samen. Frédéric maakt de revolutie van 1848 mee. Was hij eerst nog de zaak van links-radicalen kunstenaars en journalisten toegedaan, al spoedig laat hij zich verblinden door de gespeelde voornaamheid van corrupte conservatieven, in een kring rond de veel gedecoreerde Dambreuse. Tenslotte vlucht Frédéric naar zijn geboorteplaats, waar hij een jeugdvriendin hoopt terug te vinden. Van haar droomt hij dat ze nog altijd op hem wacht. Maar helaas, zij is inmiddels getrouwd. De tijd maakt voor hem alles stuk.

L'éducation sentimentale is een zeer pessimistische roman. Iemand die het leven liever van de vrolijke kant bekijkt, zal maar moeilijk sympathie

---

⁸ Roman van Flaubert verschenen in 1857

kunnen opbrengen voor de onevenwichtigheid, lafheid en middelmatigheid van Frédéric. Bij Flaubert géén preparatio evangelii zoals bij Stifter. Géén eenheid van denken, voelen en willen. Géén grote kunst. Hoge idealen worden juist ontluisterd. Frédéric stompt geleidelijk af. Er lijkt een doem op zijn leven te rusten. Een vloek die in mythische tijden ook ene Oedipus trof. De zoon van koning Laius en van koningin Iocaste in Thebe. Deze leerde zichzelf pas kennen, toen hij zich helemaal te gronde had gericht. Door gebruik te maken van een bijzonder stilistisch middel, *la technique du blanc*, wist Flaubert de gedetermineerdheid van situaties en personen vaak toch nog wat af te zwakken; Proust sprak van *une manière de voir les choses*. Een aparte wijze van mensen observeren. Het is de kunst van het weglaten, het veelvuldig van het één op het ander springen, waardoor gebeurtenissen niet langer strict causaal verbonden lijken. Zo kunnen we de levensloop van Frédéric toch nog met enige ironie volgen.

Het geheim

Aan Der Nachsommer ligt een biologisch-filosofische theorie ten grondslag. De figuren Heinrich Drendorf en Freiherr Von Risach zijn geheel andere mensen dan Frédéric Moreau. Hun wereld is materieel en bezielde tegelijk. Voor Frédéric Moreau is de afstand tussen ziel en lichaam, wezen en verschijning, teken en het betekende, natuur en civilisatie en uiteindelijk tussen God en mens onoverbrugbaar.

In het voorlaatste hoofdstuk van Der Nachsommer vertelt Von Risach aan Heinrich een groot geheim. Het is het meest gelezen deel van het boek. Als huisleraar werd hij verliefd op een jong meisje, Mathilde, dochter van een aanzienlijke familie, een liefde die door verschil in leeftijd en stand geen enkele kans had. Ruim dertig jaar had hij geen contact met haar. Een tijd van grote eenzaamheid, want hij bleef hartstochtelijk naar haar verlangen. *Tiefs Sehnen und heftiges Fühlen gräbte durch Jahre fortgesetzt alle meine Kräfte an*. Ondertussen maakte hij in overheidsdienst carrière. De keizer verhief hem zelfs in de adelstand.

De grondvorm die Stifter koos, om de gevoelens van Von Risach voor Mathilde goed te kunnen beschrijven, ontwikkelde zich in de loop van het verhaal tot een uitgebreide anatomie van de zuivere liefde. Von Risach spreekt steeds vanuit een herinnering die alles poëtisch omvormt, die al het gebeurde idealiseert. Het zijn de beelden van een ooit in stukken gevallen wereld, brokstukken die hem zijn bijgebleven, waarmee hij zijn leven weer opbouwt, nieuwe ervaringen opdoet. Het is Stifter op zijn best.

Nazomer is een heel complexe roman. De liefde die deze inmiddels oud geworden mensen wederom voor elkaar opvatten, blijft grotendeels

platonisch en - dat kon bij Stifter wel niet anders - moet als pastoraal voorbeeld dienen voor een ander, veel jonger stel, Heinrich Drendorf en Nathalie, een dochter van Mathilde. Bij Flaubert is ondertussen de arme Frédéric Moreau hopeloos verstrikt geraakt in de tentakels van een zinnelijke wereld en geestelijk te gronde gegaan.

Magische natuur

Stifter schilderde in zijn roman het leven van 'onbedorven' mensen die in nauwe betrekking staan met een natuur die wordt vergeestelijkt. *Natura naturans*. De natuur, ook die van mensen, voorgesteld als scheppende kracht. Als reactie legde Flaubert de nadruk op het sociale milieu en op erfelijkheid. Uiterlijke omstandigheden zouden ons lot bepalen. De natuur werd door hem mechanisch geïnterpreteerd. Mensen leven in een wereld zonder idealen.

Rond negentienhonderd veranderde alles opnieuw. Er gebeurde iets, waar Stifter niet van heeft kunnen dromen: in de beleving van natuur keerde de magie weer terug. In steden als Praag, Wenen, München en Parijs begon in de kunst en de literatuur, overigens niet in de wetenschap, de invloed van naturalisten te tanen en kwam het poëtisch realisme tot bloei. Jonge mensen voelden zich in de nieuwe cultuurscène van Jugendstil en Symbolisme als herboren. Kunstenaars als Hugo von Hofmannsthal en Stefan George speelden met krachten die zij in een natuurlijke wereld tegenover zich vonden en die op hun beurt weer met hen gingen spelen.

Der Nachsommer kreeg eindelijk erkenning om zijn schitterende analyses van menselijke ontroeringen. Bourgeois jeugd uit Wenen begon de roman te lezen en imiteerde de leef- en denkwijze van Heinrich Drendorf. Rijkeluijskinderen gingen evenals Heinrich op een paradijselijke buitenplaats wonen, om er van de schoonheid van de natuur te genieten, zich te verdiepen in filosofie en kunst en vooral om een *beel* mens te worden. Een nieuw medisch specialisme, psychiatrie - Freud - had er een goede klandizie aan.